

EPOSLARDA DİALOJİ NİTQİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: nitq, şifahi nitq, yazılı nitq, dialoq, epos, stimül, reaksiya

Peculiarities of dialogic speech in Eposes Summary

In this article the author analyses the way of transferring dialogic speech as a mean of oral communication into the dialogic speech, and the specificities of dialogues in Eposes. Even flow of speech events in Epos dialogues depends on the relations among the participants. In some cases the narrator, i.e. ozan for the purposes of attracting readers' attentions creates his own situations with the help of dialogic cues. And this is undoubtedly obvious in Epos dialogues.

Key words: *speech, oral speech, written speech, dialogue, epos, stimulate, reaction*

Nitq fəaliyyəti iki formada həyata keçirilir. Bu əsasda şifahi və yazılı nitq fərqləndirilir. Nitqin bu iki forması bir-biri ilə sıx əlaqədardır, biri digərinin mövcudluğunu tənzimləyir. Bir qədər fərqli şəkildə desək, yazılı nitq vasitəsilə şifahi nitq qeydə alınır, yazıya keçirilir, qalıcı formaya çevrilir. Təbii ki, qarşılıqlı təmaslı ünsiyyətin, eləcə də danışq dilinin bütün materialının yazıya alınması mümkünsüzdür. Mədəni-tarixi ənənələri nəsilərdən-nəsillərə ötürən dil ictimai hadisədir. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi daimi və fasiləsiz fəaliyyətdə olur. "Dil potensial mövcud olan kompleks kateqoriya və fasiləsiz təkrar olunan prosesdir" [1, s.77]. Həcminə görə danışq dili materialı sonsuzdur, insanlarsı, fərdlərarası ünsiyyət daim davam etdiyinə görə, hər an kifayət qədər çox danışq dili məhsulu yaranır. Lakin bu dil materialları qeydə alınmır. Eyni anda müxtəlif məkanlarda müxtəlif şəxslər bir-biri ilə danışır, söhbət edir. Bu cür danışqlar şifahi nitq vasitəsi ilə səsli şəkildə canlandırılır. Ünsiyyət prosesində şifahi nitqi canlandıran, yəni danışan və onu dinləyən tərəf olur. Canlandırma danışq üzvləri vasitəsi ilə icra edilsə, dinləmə eşitmə orqanları ilə gerçəkləşir. Üslubi səciyyəli funksional sistem olmaq etibarilə ədəbi dilin qeyri-rəsmi bir forması kimi rəsmi formaya qarşı qoyulan nitq – danışq dilidir. Danışq dili özündə intellektual və emosional nitqi birləşdirir və çox zaman iki şəxs arasında gedən formada təzahür edir. Dilin bütün səviyyələrində (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis) danışq dilinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır [2, s. 65].

"Şifahi nitqi danışq dili ilə eyniləşdirmək olmaz. Bədii əsərlərdə verilən dialoq nitqi danışq dili nümunəsi hesab olunur və şifahi nitq sayılmamalıdır. Çünki bu nitq artıq yazıya alınmışdır və yazılı nitqdır" [3, s.13]. Danışq hazırlıqsız baş verməsinə, danışanların söhbətdə bilavasitə iştirak etməsinə görə ədəbi dildən fərqləndirilir. İki fərd arasında gedən ünsiyyət dialoq, bu cür nitq isə dialoji nitq adlandırılır. Həyat hadisələrinin qələmə alınması, bədii əsərlərin yazılması danışq dili materialının da yazıya köçürülməsinə təkan vermişdir. Bununla belə, eyni məzmunlu və eyni fərdlər arasındakı nitqin təkrar canlandırılması tarixən şifahi şəkildə getmişdir ki, bu da şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin –nağıl və dastanların nəql olunması prosesində baş vermişdir.

Epik nəğmələrdən epik dastanlara keçid etnik şüurla hər bir xalqın sosial-mədəni təcrübəsi ilə şərtlənmişdir. Şifahi şəkildə yaranmış, ağızdan –ağıza keçərək böyük yaşam yolu keçmiş folklor nümunələri, xalq yaradıcılığı inciləri sonradan yazılı ədəbiyyatın müqayisəsi onların arasındakı fərqləri aşkar şəkildə ortaya qoyur. Belə fərqlərin, eləcə də oxşarlıqların axtarışı epos poetikasının vacib problemlərinin həllində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bədii əsərlərdə verilən dialoji nitq əslində ədəbi dilə yaxınlaşdırılmış şifahi nitqdır, danışq dilidir. Bədii ədəbiyyatda ikitərəfli, iki iştirakçısı olan danışqla şifahi nitq və ya danışq dili arasında fərq vardır. Bu fərq hər şeydən əvvəl, bədii ədəbiyyatda verilən danışq parçalarının bir müəllif tərəfindən düşünülüb yazıya alınmasında özünü göstərir [4, s. 33]. Deməli, müəllifin üslubu, onun lüğət ehtiyatı, istifadə etdiyi konstruksiyalar istər-istəməz personajların nitqinə daxil olur. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin müəllifi yoxdur. Lakin nağıl, dastan və eposların da müəyyən şəxslər tərəfindən nəql edilməsi onlardakı dialoji nitqə təsir göstərə bilər. Bu baxımdan eposlardakı dialoqların xüsusiyyətlərini araşdırmaq elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edir və aktuallığı ilə seçilir.

Qeyd olunduğu kimi, iki şəxs arasında baş verən nitq dialoqdur. Kommunikativ linqvistikanın, o cümlədən onun daxili sahələri kimi fərqləndirilən üslubiyyat, linqvistik pragmatika, ritorikanın tədqiqat obyektlərinə yeni aspektlərdən yanaşma dialoqun xüsusiyyətləri, funksiyaları məsələlərinə də elmi

münasibəti dəyişdirmişdir. “Dialoq münasibətləri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və bu münasibətləri ayrılıqda nə məntiqi, nə linqvistik, nə psixoloji, nə mexaniki və ümumiyyətlə, heç bir başqa təbii münasibətə aid etmək mümkün deyildir” [5, s. 303].

Kitabi Dədə Qorqud dioloji nitq epizodları ilə zəngindir və belə nitq epizodlarında personajlar müəyyən bir tema ətrafında bir-biri ilə danışirlar. KDQ-də dioloji nitq epizodlarında nitq aktlarının növbələşməsi prosesinə ozanın müdaxiləsi daha çox müşahidə olunur və bununla da dastanın ozan tərəfindən nəql edilməsi aşkar hiss edilir. Bamsı Beyrək boyundan bir fraqmenti nəzərdən keçirək. Həmin fraqmentdəki personaj nitqlərini kursivlə ayırıq:

“...Dədəm Qorqud ötədən bəri gəldi. Baş endirdi, bağır basdı. Ağız dildən görkli salam verdi. Dəli Qarçar ağzın köpükləndirdi. Dədə Qorqudun yüzünə baqdı. Aydır:

- *Əleykəs-səlam! Ay əməl azmış, feili dönmüş, qadir allah ağ alnına qada yazmış! Ayaqlılar buraya gəldiki yoq. Ağzılılar bu suyundan içdiki yoq. Sana noldı? Əməlinmi azdı? Felinmi azdı? Əcəlinmi gəldi? Bu aralarda neylərsən?* – dedi

Dədə Qorqut aydır:

*“Qarşı yatan qara tağını aşmağa gəlmişəm.
Asqındalı körklü suyunu keçməyə gəlmişəm!
Gen əməgünə, tar qoltuğuna qasılmağa gəlmişəm
Tanrının buyuruğu ilə, peyğəmbərin qövlilə
Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın Banıçıçəki
Bamsı Beyrəyə diləməyə gəlmişəm!* – dedi.

Dədə Qorqut böylə digəc Dəli Qarçar aydır:

-*Mərə, nə dedigim yeturin, Qara aygırı yarağla gətirün!* – dedi

Qara aygırı yarağla gətürdilər. Dəli Qarçarı bindirdilər [6, s. 55-56].

Verilmiş mətn fraqmentində Dədə Qorqudla Dəli Qarçar və Dədə Qorqud arasındakı dialoq yer almışdır. Dəli Qarçarla nitq epizodunun poliloq olması diqqəti cəlb edir. Burada söhbəti eşidən digər şəxslərin iştirakı da müşahidə olunur. Başqa şəxslərin iştirakını Dəli Qarçarın “Mərə, nə dedigim yeturin, Qara aygırı yarağla gətirün” nitq aktı aşkara çıxarır. Şübhəsiz ki, burada Dəli Qarçar öz xidmətçilərinə müraciət edir. KDQ-dən götürülmüş bu nitq epizodlarında “Dədə aydır”, “Dəli Qarçar aydır”, “dedi” kimi konstruksiyalar Ozana məxsusdur, onun dioloji nitqi nəql etməsinin göstəriciləridir. Dialoqi nitqin bu şəkildə nəqli ozan-oxucu, ozan – dinləyici kommunikasiyasını gücləndirsə də, eposdakı hadisələrin ardıcılığında zaman qırılmaları əmələ gətirir, oxucunu iştirakçıdan müşahidəçiə çevirir.

Dialoqun gedişi danışığ dilinin tələblərinə müvafiq şəkildə getsə də, diqqəti cəlb edən bir cəhətlə qarşılaşırıq. Dəli Qarçar gələn qonağa, ona bağır basıb salam verən, gəlişinin məqsədi bilinməyən şəxsə etiket normalarından kənara çıxan şəkildə cavab verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onun birinci kəlməsi (*Əleykəs-səlam!*) etiket normalarına uyğun gəlir. Dəli Qarçar salam verən şəxsin salamina cavab verir. Lakin bundan sonra o, tanıdığı şəxsə, Oğuz elinin bilicisinə, ağsaqqalına hörmətsiz münasibət göstərir (*Ay əməl azmış, feili dönmüş, qadir allah ağ alnına qada yazmış!*). Fikrimizcə, bu cəhət eposda Dəli Qarçarın xarakterini açmaq üçün istifadə edilmişdir. Eyni zamanda burada konflikt situasiyasının yaradılması cəhdi də aşkardır. Dədə Qorqudun Dəli Qarçara cavabı dəqiq nitqdır. Yəni verilmiş suala birbaşa cavabdır. Dialoqi nitqin uğurlu davam etməsi üçün ünsiyyətə maraqlı olan tərəfin konflikt vəziyyətini ortadan qaldırması və ya buna çalışması vacibdir. Lakin verilmiş nümunədə birinci iki cümlədə bunun əksini görürük (*Qarşı yatan qara tağını aşmağa gəlmişəm. Asqındalı körklü suyunu keçməyə gəlmişəm!*). Dialoqun bu şəkildə qurulması eposda konflikt situasiyasını gücləndirməyə xidmət edir. Bunu eposun nəqli prosesində dinləyicini gərginlik altında saxlamaq, onun diqqətini cəlb etmək funksiyasının reallaşdırılması kimi qəbul etmək olar. Qeyd olunan xüsusiyyət məhz epos dialoqları üçün səciyyəvidir.

Dədə Qorqudun cavabının sonrakı hissəsində qarşı tərəflə münasibəti yaxşılaşdırma məqsədi daşıyan hissələr vardır (*Gen əməgünə, tar qoltuğuna qasılmağa gəlmişəm; Tanrının buyuruğu ilə, peyğəmbərin qövlilə; Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın Banıçıçəki*). Dədə Qorqudun bu söyləmələrində Dəli Qarçarı dolayısı ilə tərifləmək, öymək özünü göstərir. Dar qoltuğuna qısılmaq niyyətinin dilə gətirilməsi Dəli Qarçarın gücünə, qüdrətinə istinad edir. Dədə öz başına gəlmədiyini, Allahın və Peyğəmbərin izni ilə gəldiyini də dilə gətirir ki, bu da Dəli Qarçarın salama cavabından sonrakı fikirlərinə cavab kimi səslənir. Dialoqun Dədə Qorquda aid replikası elə səslənir ki, sanki bu el ağsaqqalı Allah və peyğəmbərdən sonra Dəli Qarçarı üçüncü yerdə qoyur. Bu Azərbaycan dilinin idiomatikasında olan “Göydə Allah, yerdə sən” deyimini xatırladır.

Dialoqi epizodda Dədə Qorqudun nitqi reaksiya-stimul tipindədir. O, Dəli Qarçarın “bu aralarda neylərsən?” sualına cavab verərkən əvvəlcə reaksiyanı ifadə etməklə, eyni zamanda Banıçıçəyi Beyrəyə verirsən vermirsən stimulu da dolaylı direktiv nitq aktı ilə diqqət mərkəzinə çəkir: “qardaşım Banıçıçəyi Bamsı Beyrəyi diləməyə gəlmişəm.”

Yuxarıda verilmiş fraqmentdən sonrakı hissədə Ozan nitqi çoxluq təşkil etdiyi üçün bir hissəni buraxmağı məqsədəuyğun saymışıq. “Döndü aydır:

-*Dədə, qız qarındaşımın yoluna bən nə istərsəm, verərmisən?*

Dədə aydır:

- *Verəlim! Dedi, görəlim, nə istərsən?*

Dəli Qarçaq aydır:

-*Bin buğa gətirün kim, maya görməmiş ola. Bin dəxi qoyun görməmiş qoç gətirün. Bin də quyuqsuz-qulaqsız köpək gətirün. Bin dəxi bürə gətirün mana-dedi. Əgər bu dedigim nəsnələri gətürərsiniz, xoş, verdim. Əmma gətürməyəcək olursan, bu qatla öldürmədim, ol vaxtin öldürərin!* – dedi” [6, s. 57].

Bu dialoji nitqdə tərəflər arasında ünsiyyət uğurlu davam edir. Verilmiş fraqmentdə də dialoq sual-cavab şəklində gedir. Azərbaycan dilindəki nümunədə dialoqun birinci iştirakçısı sual, ikinci iştirakçı isə həmin suala cavab verir. Bu dialoqda hər bir növbəti sual cavab üzərində qurulur. Yəni kommunikasiya prosesinin birinci iştirakçısı konkret sualına dəqiq cavab alır və həmin cavabdan irəli gələn yeni sualla müsahibinə müraciət edir.

R.Karter və M.Makkarti dialoqları dominasiya, kooperasiya və münaqişə xətləri üzrə ayırmağı təklif edir. Onun fikrinə görə, dominasiya dialoq iştirakçılarından birinin daim sual verən, digərinin isə cavab verən funksiyasında çıxış etməsidir. Kooperasiya zamanı təşəbbüs növbələşir. Gah bir, gah da digər iştirakçı dominant mövqedə durur [7, s.143-144].

KDQ-də dialoqlarında danışanın yaratdığı stimül bəzən reaksiya doğurmur, danışan adresata ünvanladığı nitqə cavab almır. Belə vəziyyətin bir səbəbi də epoda xas olan səciyyəvi bir cəhətdən irəli gəlir. Eposlarda qəhrəmanlar yalnız real şəxslərlə, qəhrəman və personajlarla deyil, bəzən təbiət obyektləri, predmetləri, heyvanlar və bitkilərlə danışır. KDQ-də epoda xas bu xüsusiyyət özünü daha çox göstərir. Qazan yurdu, su, qurd, köpək ilə xəbərləşir. Onun adresata ünvanladığı nitq aktları cavabsız qalır, tamamlanmır. Tamamlanmayan nitq epizodunun nəqlətmə ilə davamını əlaqələndirmə məqsədilə Ozan hər dəfə reaksiyanın niyə olmadığını qeyd edərək, nəqlətməni davam etdirir. Məsələn, “su qaçan xəbər versə gərək?! Sudan keçdi, bu gəz bir qurda tuş olsun”, “Qurd qaçan xəbər versə gərək?! Qurtdan dəxi keçdi”. Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyda Uruz da ağacla söyləşir. Ozan bunu belə bir konstruksiya ilə təqdim edir: “Çağırıb ağaca soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış” [6, s 47]

KDQ dastanlarında struktur nitq tiplərindən beşincisi iki formada qeydə alınır. Monoloji nitqin qəhrəmanın özünə ünvanlanması və cavabsız qalması müşahidə olunur. Ağaca müraciət edib cavab almadan Uruz deyir:

“Tavla-tavla bağlananda atıma yazıx !
Kardaş (deyü) sıqlayanda yoldaşıma yazıx !
Yumruğında talbınanda şahin quşuma yazıx !
Yetər ilə əl tutanda (tazıma) yazıx !
Bəgligə toymadın özümə yazıx !
Yigitligimə usanmadın canıma yazıx ! [6, s.48]

Nitq epizodunun bu tipi danışanın özünə ünvanlanmışdır və onun nitqlə cavablandırılması yoxdur.

Nitq aktlarının müxtəlif struktur tipləri eposdakı dialoqlarda bir-biri ilə səlis və məntiqli şəkildə bağlanır, keçidlər zamanı ümumi nəqlətmə axınından kəskin sapmalar müşahidə olunmur, hətta hadisələr arasındakı kəskin zaman və məkan fərqləri məzmun əlaqələrini qırıb bir-birindən ayırmır.

Beləliklə, aydın olur ki, epos dialoqları hadisələrin ozan tərəfindən nəql olunmasından irəli gələn spesifik xüsusiyyətlər daşıyır. Bu xüsusiyyətlər dialoji nitqin situasiyadan və kimə ünvanlanmadan asılı olaraq dəyişməsinə təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Блумфилд Л. Язык. Москва: Прогресс, 1968, 600 с.
2. Михальская А.К. Основы риторики. Мысль и слово. Москва, Просвещение, 1996, 416 с.
3. Ağayeva F. Azərbaycan danışığı dili. Bakı: “Maarif”, 1985, 192 s.
4. Bağirov Q.Ə. Bədii əsərlərdə danışığı dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. API, Bakı, 1978, 95 s.
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва, Наука, 1979, 424 с.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 288 с.
7. Carter R. and M. McCarthy. Grammar and the spoken language. Applied Linguistics 16(2), 1995, p. 141-158.

Rəyçi: prof. A.Abbasov

Göndərilib: 01.12.2020

Qəbul edilib: 03.12.2020